

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА

для проведення практичного заняття з дисципліни **“Заповідна справа”**

МОДУЛЬ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

Тема практичного заняття № 1.2: АНАЛІЗ ЛАНДШАФТНОЇ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

Навчальна мета:

1. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
2. Отримати знання щодо методичних підходів до оцінювання ландшафтної репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Виховна мета: Роз'яснити важливість отримання знань та практичних навичок з дисципліни «Заповідна справа» в системі підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямом 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування».

Навчальні групи: ЕК

Термін викладання: 80 хвилин

Місце: навчальна аудиторія згідно з розкладом занять

Навчально-матеріальне забезпечення: періодична література,
словники-довідники

Організаційно-методичні вказівки:

1. Напередодні заняття:

- видати у групу питання до семінарського заняття, ключові термінологічні поняття;
- вказати старості групи на необхідність наявності на занятті конспектів, зошитів для запису.

2. Загальні методичні вказівки:

- на початку заняття перевірити готовність студентів до заняття, оголосити тему, мету заняття, навчальні питання;
- зосередити увагу студентів на виконанні завдання семінарського заняття.

3. На закінчення підвести підсумки заняття, зробити висновки, відповісти на питання, оголосити оцінки, дати завдання на самопідготовку.

При проведенні заняття особисто дотримуватися вимог Пам'ятки викладачу з підтримки статутного порядку і дисципліни на заняттях та вимагати від слухачів виконання цих вимог.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1.2 АНАЛІЗ ЛАНДШАФТНОЇ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ (на прикладі Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області)

План практичного заняття

1. Провести перевірку оволодіння слухачами лекційного матеріалу.
2. Провести аналіз ландшафтної репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області.

Ключова інформація.

Система територій та об'єктів природно-заповідного фонду Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів представляє собою основу для розбудови мережі, ціллю якої є оптимізація просторової структури ПЗФ і фрагментів природного ландшафту для збереження та відтворення біоландшафтного різноманіття.

В межах Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів єдина

територіальна система природно-заповідного фонду досі остаточно не сформована і висока питома вага заповідних територій та об'єктів в загальній структурі ПЗФ області, на жаль, не є свідченням їх оптимальної територіальної організації.

Відсутність єдиних науково-обґрунтованих принципів на етапах створення територій та об'єктів ПЗФ призвели до того, що існують певні недоліки в їх структурній організації, а саме диспропорція розміщення всередині регіону, відсутність повноти відображення особливостей ландшафтної організації та відповідно комплексних підходів до охорони природи. Для того, щоб визначити подальші напрямки управління територіями та об'єктами ПЗФ необхідно оцінити ландшафтну репрезентативність мережі природних резерватів, базуючись на методологічних розробках, викладених у працях В. Т. Гриневецького, М. Д. Гродзинського, О. М. Маринича, В. М. Пащенко, П. Г. Шищенка.

Відповідно до схеми фізико-географічного районування територія дослідження розташована у межах восьми фізико-географічних районів. Виявлення загальних ознак, що повторюються в різних фізико-географічних районах дозволяє звести усе їхнє розмаїття до певних типологічних класифікаційних понять і визначити три типи природно-територіальних комплексів:

I. Межирічні

1. Рівнини лесові, піднесені і відносно вирівняні на нижньо-середньоміоценовій основі, з чорноземами типовими, звичайними потужними, опідзоленими, реградованими, темно-сірими лісовими з широколистяно-дубовою лісостеповою і залишковостеповою рослинністю під населеними пунктами та сільськогосподарськими угіддями.

2. Рівнини лесові, відносно вирівняні, розчленовані яружно-балковою мережею, на нижньо-середньоміоценовій основі, з чорноземами звичайними потужними, середньогумусованими, опідзоленими та реградованими з типовою широколистяною-дубовою лісостеповою з фрагментами степової рослинності під населеними пунктами та сільськогосподарськими угіддями.

3. Рівнини лесові, розчленовані ярами та балками на верхньоміоценовій основі з чорноземами звичайними, типовими та реградованими, сірими, темно-

сірими опідзоленими суглинистими лісовими ґрунтами, з типовою широколистяно-лісостеповою та різнотравно-типчакowo-ковиловою, залишковостеповою рослинністю під населеними пунктами та сільськогосподарськими угіддями.

II. Долинні

4. Рівнини лесові, розчленовані ярами та балками, з просадочними блюдцями на алювії неогенових терас, з чорноземами звичайними, типовими потужними, темно-сірими і сірими лісовими ґрунтами з типовою лісостеповою та залишково-степовою рослинністю під населеними пунктами та сільськогосподарськими угіддями.

5. Рівнини лесові, розчленовані ярами та балками, з просадочними блюдцями на алювії древньочетвертинних терас, з чорноземами звичайними та типовими, вилуженими, реградованими, темно-сірими, сірими ґрунтами з типовою лісостеповою та залишково-степовою рослинністю під населеними пунктами та сільськогосподарськими угіддями.

6. Рівнини лесові, плоскі, з просадочними блюдцями на алювії молодих четвертинних терас з чорноземами звичайними, типовими, іноді слабо солонцюватими, оглеяними та супіщаними гумусованими ґрунтами з типовою лісостеповою та залишково-степовою рослинністю, під населеними пунктами та сільськогосподарськими угіддями.

7. Рівнини дрібнопагорбні на молодих четвертинних піщано-мулових відкладах з піщаними чорноземами, слабопідзолистими, болотистими, глеуватими, дерново-підзолистими, піщаними та супіщаними ґрунтами, під лісостеповою, лучно-степовою, водно-болотяною рослинністю, з сосновими лісами під сільськогосподарськими угіддями, населеними пунктами.

8. Рівнини плоскі і слабохвилясті, піщано-глинисті на голоценовому піщано-муловому алювії заплави з лучними чорноземами, солонцюватими, дерново-лучними, заплавно-лучними та болотяно-лучними ґрунтами з типовою лісостеповою вологолюбною та залишково-степовою рослинністю під сіножатями, пасовищами.

9. Похилі та круті ерозійно-денудаційні схили долин рік та балок з

гумусованими значно змитими опідзоленими чорноземами, закріпленими штучними лісосмугами, під типовою лісостеповою та типчаково-ковиловою рослинністю.

III. Балочно-долинні

10. Делювіально-алювіальні та пролювіальні долини балок та ярів з реградованими, частково або надто змитими, піщано-глинистими ґрунтами на дочетвертинних відкладах.

Визначаючи принцип рівномірності територій та об'єктів ПЗФ як один з ключових показників оптимальності системи у цілому, доцільним є проаналізувати ступінь відображення усього різноманіття ландшафтної структури кожного фізико-географічного району в природних резерватах в межах території дослідження.

Використовуючи данні, наведені у таблиці 2 «Площа ландшафтів в межах фізико-географічних районів» та у таблиці 3 «Площа ландшафтів, що знаходяться під охороною в межах фізико-географічних районів», необхідно розрахувати показники співвідношення площі ландшафтів природних резерватів до площі відповідних ландшафтів фізико-географічного району.

Площа ландшафтів в межах фізико-географічних районів (км²)

Таблиця 1

Фізико-географічний район (ФГР)	Тип ландшафту										Площа ФГР (км ²)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	102,36	90,07	0,00	27,24	9,03	21,67	17,81	56,34	54,05	64,80	443,37
2	38,85	22,39	0,00	5,49	4,08	3,19	7,75	12,67	25,85	28,72	148,99
3	11,89	41,70	0,29	47,69	187,40	206,46	117,77	178,04	37,99	38,18	867,41
4	57,22	1,99	0,00	77,89	0,91	0,62	5,97	18,80	33,99	40,50	237,89
5	21,03	271,51	157,99	48,81	18,10	27,65	43,03	129,45	113,58	179,02	1010,17
6	0,00	1,31	2,64	77,81	105,72	328,88	262,26	223,04	78,46	60,67	1140,79
7	38,91	13,52	5,53	175,21	22,35	61,23	18,37	58,62	97,00	88,61	579,35
8	28,13	128,42	63,96	9,00	2,20	5,95	27,92	60,35	75,08	86,99	488,00

Таблиця 2

Площа ландшафтів, що знаходяться під охороною в межах фізико-

географічних районів (км)

Фізико-географічний район (ФГР)	Тип ландшафту										Загалом (км2)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	0,17	8,39	0,00	0,83	0,00	0,04	0,73	2,87	3,37	3,98	20,38
2	0,00	1,66	0,00	0,38	0,00	0,00	1,18	8,44	0,75	2,09	14,50
3	9,60	16,97	0,00	7,17	0,00	11,12	28,03	36,10	17,95	11,78	138,72
4	0,47	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,73	1,97	0,01	4,73	7,93
5	0,05	2,13	0,00	0,44	0,00	0,00	5,02	2,53	1,69	3,28	15,14
6	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4,09	39,08	37,33	0,00	0,30	80,80
7	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,03
8	0,00	0,07	0,00	0,23	0,00	1,09	7,60	9,29	0,55	1,70	20,53

Результати необхідно оформити у вигляді таблиці з назвою «Репрезентативність охоронюваних ландшафтів в межах фізико-географічних районів (%)».

Таблиця 3

Репрезентативність охоронюваних ландшафтів в межах фізико-географічних районів (%)

Фізико-географічний район (ФГР)	Тип ландшафту									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,17	9,31	0,00	3,05	0,00	0,18	4,10	5,09	-6,23	6,14
2	0,00	7,41	0,00	6,92	0,00	0,00	15,23	66,61	2,90	7,28
3	80,74	40,70	0,00	15,03	0,00	5,39	23,80	20,28	47,25	30,85
4	0,82	0,00	0,00	0,00	0,00	3,23	12,23	10,48	0,03	11,68
5	0,24	0,78	0,00	0,90	0,00	0,00	11,67	1,95	1,49	1,83
6	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,24	14,90	16,74	0,00	0,49
7	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00
8	0,00	0,05	0,00	2,56	0,00	18,32	27,22	15,39	12,37	0,63

Для того, щоб оцінити рівень ландшафтної репрезентативності необхідно розрахувати рекомендовані показники площі ландшафтів, що знаходяться під охороною для певних фізико-географічних районів, та результати оформити у вигляді таблиці.

Таблиця 4

Рекомендована площа охоронюваних ландшафтів в межах фізико-географічних

районів (км²)

Фізико-географічний район (ФГР)	Тип ландшафтної місцевості									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	30,71	27,02	0,00	8,17	2,71	6,50	5,34	16,90	16,22	19,44
2	11,66	6,72	0,00	1,65	1,22	0,96	2,33	3,80	7,76	8,62
3	3,57	12,51	0,09	14,31	56,22	61,94	35,33	53,41	11,40	11,45
4	17,17	0,60	0,00	23,37	0,27	0,19	1,79	5,64	10,20	12,15
5	8,41	108,60	63,20	19,52	7,24	11,06	17,21	51,78	45,43	71,61
6	0,00	0,52	1,06	31,12	42,29	131,55	104,90	89,22	31,38	24,27
7	15,56	5,41	2,21	70,08	8,94	24,49	7,35	23,45	38,80	35,44
8	11,25	51,37	25,58	3,60	0,88	2,38	11,17	24,14	30,03	34,80

В основу розрахунку покладені норми співвідношення площі ландшафтів, що знаходяться у господарському обігу та площі охоронюваних ландшафтів, які запропоновані М. Ф. Реймерсом для лісостепової та степової фізико-географічних зон. Так для лісостепової зони це співвідношення складає 70-30 %, (70% - антропогенних ландшафтів, 30 % - охоронюваних ландшафтів), а для степової - 60-40 %.

Розраховані показники рекомендованої площі ландшафтів по відношенню до загальної площі ландшафтів фізико-географічних районів території дослідження необхідно представити у формі таблиці з назвою «Рекомендована площа охоронюваних ландшафтів в межах фізико-географічних районів, км з урахуванням того, що ФГР під номерами від 1 до 4 розташовані в лісостеповій зоні, а ФГР під номерами від 5 до 8 - у степовій.

Для візуалізації отриманих даних необхідно побудувати графіки, що демонструють співвідношення площі ландшафтів під охороною з їхньою загальною площею в межах кожного фізико-географічного району та площею, рекомендованою для охорони.

На основі зроблених розрахунків *необхідно зробити висновки щодо ландшафтної репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду в межах території дослідження.*

Висновки: Аналіз ландшафтної репрезентативності показав, що досліджувані ПТК вкрай недостатньо і нерівномірно охоплені охороною в межах

природно-заповідного фонду. Особливої уваги потребує збереження і охорона третього і п'ятого типів місцевостей, оскільки вони взагалі не представлені в мережі ПЗФ, четвертий тип місцевості і балочно-долинні природні комплекси є найменш представленим в структурі охоронюваних територій та об'єктів, а найбільшу ландшафтну репрезентативність має заплавний тип ландшафтів. Взагалі можна зробити висновок про величезний дисбаланс як у охороні певних типів ПТК, так і у забезпеченості фізико-географічних районів охоронюваними ПТК. Аналіз сучасної структури ПТК регіону дослідження показує, що рекомендовані норми зміщені у бік домінування територій, втягнутих у господарський обіг. Шляхом вирішення проблеми низького рівня охорони ландшафтного різноманіття є планування та впровадження різноманітних природоохоронних заходів.

Література

1. Варивода Є. О. Конструктивно-географічні основи управління природно-заповідним фондом в межах адміністративних районів [Текст] : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.11 / Є. О. Варивода. - Харків, 2009. - 20 с.
2. Гриневецький В. Т. До обґрунтування основних понять і методології досліджень ландшафтного різноманіття в Україні [Текст] / Гриневецький В. Т. // Український географічний журнал. - 2000. - №2. - С. 8-13.
3. Гродзинський М. Д. Збереження та відтворення ландшафтного різноманіття в контексті сталого розвитку [Текст] / М. Д. Гродзинський, П. Г. Шищенко // Заповідна справа в Україні. - 1998 - Т.4.- Вип. 1- С. 3-7.
4. Ландшафти [Карти] / сост. Л. Б. Голищук, В. И. Карпов // Атлас Харьковской области. - Киев : Гл. упр. геодезии, картографи и кадастра при Кабинете Министров Украины, 1993. - С. 19.
5. Шищенко П. Г. Принципи та методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні [Текст] / Петро Григорович Шищенко. - К. : Фитосоціоцентр, 1999. - 283 с.
6. Маринич О. М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України [Текст] / О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О. М. Петренко, П. Г. Шищенко // Укр. географ. журн. - 2003. - № 1. - С. 16-20.

7. Маринич О. М. Наукові засади дослідження ландшафтного різноманіття України [Текст] / Маринич О. М. // Проблеми ландшафтного різноманіття України : Збірник наукових праць. - Київ, 2000. - С. 11-16.
8. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование [Текст] / сост. А. М. Маринич, В. М. Пащенко, П. Г. Шищенко ; отв. ред. А. М. Маринич. - Киев : Наук, думка, 1985. - 224 с.

Практичне заняття підготувала
доцент каф. ОПтаГЕБ, к. геог. н.

Є.О. Варивода

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА

для проведення практичного заняття з дисципліни «**Заповідна справа**»

МОДУЛЬ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

Тема практичного заняття № 1.3: **КЛАСИФІКАЦІЯ КАТЕГОРІЙ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ (ПЗФ) УКРАЇНИ У ВІДПОВІДНОСТІ ЗІ СТАНДАРТОМ МІЖНАРОДНОГО СОЮЗУ ОХОРОНИ ПРИРОДИ (МСОП)**

Навчальна мета:

1. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
2. Дослідити міжнародний і національний підходи до класифікації територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Виховна мета: Роз'яснити важливість оволодіння знаннями щодо сучасних світових та європейських тенденцій розвитку заповідної справи в зв'язку з міжнародними зобов'язаннями України в галузі розвитку природних територій та об'єктів особливої охорони.

Навчальні групи: ЕК

Термін викладання: 80 хвилин

Місце: навчальна аудиторія згідно з розкладом занять

Навчально-матеріальне забезпечення: періодична література,
словники-довідники

Організаційно-методичні вказівки:

1. Напередодні заняття:

- видати у групу питання до семінарського заняття, ключові термінологічні

поняття;

- вказати старості групи на необхідність наявності на занятті конспектів, зошитів для запису.

2. Загальні методичні вказівки:

- на початку заняття перевірити готовність студентів до заняття, оголосити тему, мету заняття, навчальні питання;

- зосередити увагу студентів на виконанні завдання семінарського заняття.

3. На закінчення підвести підсумки заняття, зробити висновки, відповісти на питання, оголосити оцінки, дати завдання на самопідготовку.

При проведенні заняття особисто дотримуватися вимог Пам'ятки викладачу з підтримки статутного порядку і дисципліни на заняттях та вимагати від слухачів виконання цих вимог.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1.3 КЛАСИФІКАЦІЯ КАТЕГОРІЙ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ (ПЗФ) УКРАЇНИ У ВІДПОВІДНОСТІ ЗІ СТАНДАРТОМ МІЖНАРОДНОГО СОЮЗУ ОХОРОНИ ПРИРОДИ (МСОП)

План практичного заняття

1. Провести перевірку оволодіння слухачами лекційного матеріалу.
2. Зробити оцінку репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду в межах адміністративних одиниць на прикладі районів Харківської області.

Ключова інформація.

При проведенні оцінки мережі природно-заповідного фонду певної території робиться аналіз розміщення існуючих природно-заповідних територій та об'єктів (Додаток 1) у системі адміністративного районування (Додаток 2), на основі якого робляться висновки щодо повноти ступеня їх представленості.

Мережа ПЗФ України у багатьох випадках формувалася без огляду на її репрезентативність у структурі природного районування окремих регіонів.

Існуючі території та об'єкти природно-заповідного фонду часто невеликі за

площею, ізольовані від інших територій через розірваність традиційних міграційних шляхів. Тому важливим етапом є оцінка природно-заповідного фонду за такими показниками:

1. *Загальна кількість природно-заповідних територій та об'єктів певної території* ($\hat{A}_{\text{ар}}$) (в даному випадку - адміністративного району).

2. *Загальна площа природно-заповідного фонду певного адміністративного району* ($S_{\text{заг}}$), га.

3. *Коефіцієнт/відсоток заповідності території, тобто відношення площі природно-заповідного фонду певної території ($S_{\text{пзф}}$) до її загальної площі ($\hat{A}_{\text{заг}}$)-*
 $S_{\text{пзф}} / S_{\text{заг}}$ або $S_{\text{пзф}} 100 / S_{\text{заг}}$. (1)

4. *Ступінь розчленованості (Інсуляризованості) природно-заповідних територій (I)*. На думку Ю.А. Злобіна та його співавторів гранична площа територій та об'єктів ПЗФ, яку можна вважати екологічно стабільною складає 50 га. Таку цифру називають й інші автори, обґрунтовуючи її значною розораністю та відсутністю великих відносно збережених природних масивів.

Індекс інсуляризованості території (I) буде дорівнювати:

$$I = (S_{\text{нст}} / S_{\text{пзф}} + N_{\text{нст}} / M_{\text{заг}}) / 2, (2)$$

де $S_{\text{нст}}$ - відповідно площа і кількість нестійких природно- заповідних об'єктів (площа кожного з них менше 50 га).

Значення I лежать у межах від 0 (інсуляризованість повністю відсутня) до 1 (інсуляризованість максимальна, всі території та об'єкти природно- заповідного фонду нестійкі - мають площу менше 50 га). Чим вище значення I, тим значнішу роль в загальній території, що охороняється, відіграють дрібні ділянки, що не мають екологічної стабільності, їх роль у збереженні генофонду незначна.

5. *Характеристика якісного складу природно-заповідного фонду певної території*. За класифікацією природно-заповідних територій, прийнятій в Україні, виділяється 11 категорій (природні і біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки). Оцінка проводиться за кількістю

і загальною площею природно-заповідних об'єктів по кожній із категорій.

Таблиця 1

Оцінка територій та об'єктів природно-заповідного фонду за загальними

показниками

Оцінка		Коефіцієнт заповідності	Коефіцієнт інсуляризова	Якісний склад (кількість категорій)
в балах	ОПИСОВО			
1	низька	0-2	1 -0,8 (дуже висока)	1 -2
2	задовільна	2.01 -4,0	0.8 - 0,6 (висока)	3-4
3	достатня	4.01 -6,0	0,6 - 0,4 (достатня)	5 - 7
4	висока	6,01 -8,0	0,4 - 0,2 (задовільна)	8-9
5	дуже висока	більше 8,1	0,2-0 (низька)	1 0 - 1 1

Завдання:

1. Визначити загальну кількість природно-заповідних територій та об'єктів ($\Pi_{\text{заг}}$) обраного адміністративного району;

2. Визначити загальну площу природно-заповідного фонду обраного адміністративного району ($\delta_{\text{заг}}$), га .

3. Розрахувати коефіцієнт/відсоток заповідності території, тобто відношення площі природно-заповідного фонду обраного адміністративного району ($\delta_{\text{пзф}}$) до його загальної площі ($\delta_{\text{заг}}$).

$$\delta_{\text{пзф}} / \delta_{\text{заг}} \text{ або } \delta_{\text{пзф}} \cdot 100 / \delta_{\text{заг}} \cdot (1)$$

4. Розрахувати ступінь розчленованості (інсуляризованості) природно-заповідних територій (I)- Індекс інсуляризованості території (I) буде дорівнювати:

$$I = (\delta_{\text{н.с.}} / \delta_{\text{пзф}} + N_{\text{н.с.}} \cdot T_{\text{заг}}) / 2, (2)$$

де $\delta_{\text{н.с.}}$, $N_{\text{н.с.}}$ - відповідно площа і кількість нестійких природно- заповідних територій (площа яких менше 50 га).

Значення I лежать у межах від 0 (інсуляризованість повністю відсутня) до 1

(інсуляризованість максимальна, всі території та об'єкти природно-

заповідного фонду нестійкі - мають площу менше 50 га). Чим вище значення I, тим значнішу роль в загальній території, що охороняється, відіграють дрібні ділянки, що не мають екологічної стабільності, їх роль у збереженні генофонду незначна.

5. Провести характеристику якісного складу природно-заповідного фонду певної території. За класифікацією природно-заповідних територій, прийнятій в Україні, виділяється 11 категорій природно-заповідного фонду. Оцінка проводиться за кількістю територій та об'єктів природно-заповідного фонду по кожній з категорій.

6. За результатами проведеного оцінювання, оформленого у формі таблиці, зробіть висновки щодо сучасного стану репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду певного адміністративного району та окреслите шляхи щодо подальшої оптимізації.

Оцінка територій та об'єктів природно-заповідного фонду адміністративного району за загальними показниками

Таблиця 2

Назва адміністративного	№3.	8, аг.	Коефіцієнт/відсоток заповідності	I	Кількість категорій

Література

1. Давиденко В. М. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / В. М. Давиденко. - Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. - 140 с.
2. Експрес-оцінка стану територій природно-заповідного фонду України та визначення пріоритетів щодо управління ними [Текст] : посібник / Б. Г. Проць, І. Б. Іваненко, Т. С. Ямелинець, Е. Станчу - Львів: Гриф Фонд, 2010. - 92 с.
3. Заповідна справа в Україні [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. М. Д. Гродзинського. - К. : Географіка, 2003. - 306 с.

4. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, В. Д. СОЛОДКИЙ, Ю. Г. МАСІКЕВИЧ та ін. - Харків: НТУ «ХП», 2002. - 240 с.
5. Науковий та методичний контекст концепції стратегії розвитку природно-заповідної справи [Текст] / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, С. Ю. Попович // Заповідна справа в Україні. - 2002. - Т. 8. - Вип. 1. - С. 1-14.
6. Петрина Н. В. Заповідна справа [Текст] : конспект лекцій у схемах і таблицях, навч. посіб. / Н. В. Петрина. - К. : Центр ІТ, 2007. - 116 с.
7. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / С. Ю. Попович. - К. : Арістей, 2007. - 480 с.
8. Решетюк О. В. Заповідна справа: теорія та практика [Текст] : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / О. В. Решетюк. - Чернівці: Рута, 2007. - 100 с.
9. Решетюк О. В. Заповідна справа: теорія та практика [Текст] : навч.-метод. посіб. Ч. 2 / О. В. Решетюк. - Чернівці: ЧНУ, 2008. - 232 с.
10. Сучасна наука природно-заповідної галузі: від ідеї до практики [Текст] / М. П. Стеценко, С. Ю. Попович // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть (сучасний стан, проблеми і стратегія розвитку). - Канів, 1999. - С. 200-208.
11. Фурдичко О. І. Заповідна справа в Україні [Текст] : підручник / О. І. Фурдичко, В. К. Сівак, В. Д. Солодкій. - Чернівці: Зелена Буковина, 2005. - 336 с.

Практичне заняття підготувала
доцент каф. ОПтаТЕБ, к. геог. н.

Є.О. Варивода

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА

для проведення практичного заняття з дисципліни «Заповідна справа»

МОДУЛЬ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.

Тема практичного заняття № 2.1: ХАРАКТЕРИСТИКА
ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ В МЕЖАХ АДМІНІСТРАТИВНИХ
ОДИНИЦЬ

Навчальна мета:

1. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
2. Отримати знання та практичні навички проведення оцінки репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду в межах адміністративних одиниць.

Виховна мета: Роз'яснити важливість оволодіння знаннями та практичними навичками щодо проведення якісної оцінки репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду для розробки шляхів подальшої оптимізації.

Навчальні групи: ЕК

Термін викладання: 80 хвилин

Місце: навчальна аудиторія згідно з розкладом занять

Навчально-матеріальне забезпечення: періодична література,
словники-довідники

Організаційно-методичні вказівки:

1. Напередодні заняття:

- видати у групу питання до семінарського заняття, ключові термінологічні поняття;
- вказати старості групи на необхідність наявності на занятті конспектів, зошитів для запису.

2. Загальні методичні вказівки:

- на початку заняття перевірити готовність студентів до заняття, оголосити тему, мету заняття, навчальні питання;
- зосередити увагу студентів на виконанні завдання семінарського заняття.

3. На закінчення підвести підсумки заняття, зробити висновки, відповісти на питання, оголосити оцінки, дати завдання на самопідготовку.

При проведенні заняття особисто дотримуватися вимог Пам'ятки викладачу з підтримки статутного порядку і дисципліни на заняттях та вимагати від слухачів виконання цих вимог.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.1 ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ В МЕЖАХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ

План практичного заняття

1. Провести перевірку оволодіння слухачами лекційного матеріалу.
2. Зробити оцінку репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду в межах адміністративних одиниць на прикладі районів Харківської області.

Ключова інформація.

При проведенні оцінки мережі природно-заповідного фонду певного регіону робиться аналіз розміщення існуючих природно-заповідних територій та об'єктів у системі адміністративного районування, на основі якого робляться висновки щодо повноти ступеня їх представленості.

Мережа ПЗФ України у багатьох випадках формувалася без огляду на її репрезентативність у структурі природного районування окремих регіонів.

Існуючі території та об'єкти природно-заповідного фонду часто невеликі за площею, ізольовані від інших територій через розірваність традиційних міграційних шляхів. Тому важливим етапом є оцінка природно-заповідного фонду за такими показниками:

1. *Загальна кількість природно-заповідних територій та об'єктів певної території* ($N_{\text{заг}}$) (в даному випадку - адміністративного району).

2. *Загальна площа природно-заповідного фонду певного адміністративного району* ($S_{\text{заг}}$), га.

3. *Коефіцієнт/відсоток заповідності території, тобто відношення площі природно-заповідного фонду певної території* ($S_{\text{пзф}}$) до її загальної площі ($S_{\text{заг}}$)ю

$$S_{\text{пзф}} / S_{\text{заг}} \text{ або } S_{\text{пзф}} * 100 / S_{\text{заг}} \quad (1)$$

4. *Ступінь розчленованості (інсуляризованості) природно-заповідних територій* (I). На думку Ю.А. Злобіна та його співавторів гранична площа територій та об'єктів ПЗФ, яку можна вважати екологічно стабільною складає 50 га. Таку цифру називають й інші автори, обгрунтовуючи її значною розораністю та відсутністю великих відносно збережених природних масивів.

Індекс інсуляризованості території (I) буде дорівнювати:

$$I = (S_{\text{н.с.}} / S_{\text{пзф}} + N_{\text{н.с.}} / N_{\text{заг}}) / 2 \quad (2)$$

де $S_{\text{н.с.}}$, $N_{\text{н.с.}}$ відповідно площа і кількість нестійких природно-заповідних об'єктів (площа кожного з них менше 50 га).

Значення I лежать у межах від 0 (інсуляризованість повністю відсутня) до 1 (інсуляризованість максимальна, всі території та об'єкти природно-заповідного фонду нестійкі - мають площу менше 50 га). Чим вище значення I , тим значнішу роль в загальній території, що охороняється, відіграють дрібні ділянки, що не мають екологічної стабільності, їх роль у збереженні генофонду незначна.

5. *Характеристика якісного складу природно-заповідного фонду певної території.* За класифікацією природно-заповідних територій, прийнятій в Україні, виділяється 11 категорій (природні і біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки). Оцінка проводиться за кількістю і загальною площею природно-заповідних об'єктів по кожній із категорій.

Оцінка територій та об'єктів природно-заповідного фонду за загальними показниками

Оцінка		Коефіцієнт заповідності	Коефіцієнт інсуляризованості	Якісний склад (кількість категорій)
в балах	описово			
1	низька	0-2	1 -0,8 (дуже висока)	1 -2
2	задовільна	2,01 -4,0	0,8 - 0,6 (висока)	3-4
3	достатня	4,01 -6,0	0,6 - 0,4 (достатня)	5 - 7
4	висока	6,01 -8,0	0,4 - 0,2 (задовільна)	8-9
5	дуже висока	більше 8,1	0,2-0 (низька)	10-11

Завдання:

1. Визначити загальну кількість природно-заповідних територій та об'єктів ($N_{\text{заг}}$) обраного адміністративного району;
2. Визначити загальну площу природно-заповідного фонду обраного адміністративного району ($S_{\text{заг}}$), га .
3. Розрахувати коефіцієнт/відсоток заповідності території, тобто відношення площі природно-заповідного фонду обраного адміністративного району ($S_{\text{пзф}}$) до його загальної площі ($S_{\text{заг}}$).
4. Розрахувати ступінь розчленованості (інсуляризованості) природно-заповідних територій (I).
5. Провести характеристику якісного складу природно-заповідного фонду певної території. За класифікацією природно-заповідних територій, прийнятій в Україні, виділяється 11 категорій природно-заповідного фонду. Оцінка проводиться за кількістю територій та об'єктів природно-заповідного фонду по кожній з категорій.
6. За результатами проведеного оцінювання, оформленого у формі таблиці, зробіть висновки щодо сучасного стану репрезентативності територій та об'єктів природно-заповідного фонду певного адміністративного району та окреслите шляхи щодо подальшої оптимізації.

Таблиця

Оцінка територій та об'єктів природно-заповідного фонду адміністративного

району за загальними показниками

Назва адміністративного району	N _{заг}	S _{заг}	Коефіцієнт/відсоток заповідності	I	Кількість категорій ПЗФ

Література

1. Давиденко В. М. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / В. М. Давиденко. - Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. - 140 с.
2. Експрес-оцінка стану територій природно-заповідного фонду України та визначення пріоритетів щодо управління ними [Текст] : посібник / Б. Г. Проць, І. Б. Іваненко, Т. С. Ямелинець, Е. Станчу - Львів: Гриф Фонд, 2010. - 92 с.
3. Заповідна справа в Україні [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. М. Д. Гродзинського. - К. : Географіка, 2003. - 306 с.
4. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, В. Д. СОЛОДКИЙ, Ю. Г. МАСІКЕВИЧ та ін. - Харків: НТУ «ХП», 2002. - 240 с.
5. Науковий та методичний контекст концепції стратегії розвитку природно-заповідної справи [Текст] / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, С. Ю. Попович // Заповідна справа в Україні. - 2002. - Т. 8. - Вип. 1. - С. 1-14.
6. Петрина Н. В. Заповідна справа [Текст] : конспект лекцій у схемах і таблицях, навч. посіб. / Н. В. Петрина. - К. : Центр ІТ, 2007. - 116 с.
7. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / С. Ю. Попович. - К. : Арістей, 2007. - 480 с.
8. Решетюк О. В. Заповідна справа: теорія та практика [Текст] : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / О. В. Решетюк. - Чернівці: Рута, 2007. - 100 с.
9. Решетюк О. В. Заповідна справа: теорія та практика [Текст] : навч.-метод. посіб. Ч. 2 / О. В. Решетюк. - Чернівці: ЧНУ, 2008. - 232 с.
10. Сучасна наука природно-заповідної галузі: від ідеї до практики [Текст] / М. П. Стеценко, С. Ю. Попович // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть (сучасний стан, проблеми і стратегія розвитку). - Канів,

1999. - С. 200-208.

11. Фурдичко О. І. Заповідна справа в Україні [Текст] : підручник / О. І. Фурдичко, В. К. Сівак, В. Д. Солодкій. - Чернівці: Зелена Буковина, 2005. - 336 с.

Практичне заняття підготувала
доцент каф. ОПтаТЕБ, к. геог. н.

Є.О. Варивода

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА ТЕХНОГЕННО-ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА

для проведення практичного заняття з дисципліни «Заповідна справа»

МОДУЛЬ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.

Тема практичного заняття № 2.2: КЛОПОТАННЯ ЩОДО ОГолоШЕННЯ
ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ
УКРАЇНИ

Навчальна мета:

1. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
2. Отримати практичні навички розробки документації щодо оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду на прикладі підготовки клопотання.

Виховна мета: Роз'яснити важливість оволодіння практичними навичками щодо оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду на прикладі підготовки клопотання.

Навчальні групи: ЕК

Термін викладання: 80 хвилин

Місце: навчальна аудиторія згідно з розкладом занять

Навчально-матеріальне забезпечення: періодична література,
словники-довідники

Організаційно-методичні вказівки:

1. Напередодні заняття:

- видати у групу питання до семінарського заняття, ключові термінологічні поняття;
- вказати старості групи на необхідність наявності на занятті конспектів, зошитів для запису.

2. Загальні методичні вказівки:

- на початку заняття перевірити готовність студентів до заняття, оголосити тему, мету заняття, навчальні питання;
- зосередити увагу студентів на виконанні завдання семінарського заняття.

3. На закінчення підвести підсумки заняття, зробити висновки, відповісти на питання, оголосити оцінки, дати завдання на самопідготовку.

При проведенні заняття особисто дотримуватися вимог Пам'ятки викладачу з підтримки статутного порядку і дисципліни на заняттях та вимагати від слухачів виконання цих вимог.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.2 КЛОПОТАННЯ ЩОДО ОГОЛОШЕННЯ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

План практичного заняття

1. Провести перевірку оволодіння слухачами лекційного матеріалу.
2. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
3. Розробити «пілотний» варіант клопотання щодо оголошення території або об'єкту природно-заповідного фонду

Ключова інформація:

Порядок оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду передбачає, як один з перших етапів, підготовку клопотання.

Природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки створюються на значних територіях з вилученням частини земель у землекористувачів. Створення цих об'єктів природно-заповідного фонду

потребує проведення певних робіт, пов'язаних з відводом земель та значного фінансування для подальшого функціонування.

В даному семінарському занятті пропонується зосередити увагу, в першу чергу, на створенні територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, що оголошуються без вилучення земельних ділянок у землевласників та землекористувачів: заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи тому, що:

- заказники, пам'ятки природи та заповідні урочища оголошуються на значно менших територіях;
- процедура оголошення заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ більш проста;
- оголошення заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів;
- заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища можуть перебувати як у власності українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України;
- підприємства, установи та організації звільняються від плати за землі, включені до складу заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ.

Клопотання має містити обґрунтування необхідності оголошення території чи об'єкту ПЗФ певного типу та категорії - коротку характеристику природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання, відповідний картографічний матеріал.

Визначившись із земельною ділянкою, яка, на ваш погляд, може стати заповідним об'єктом (наприклад, ділянка ніколи не розорювалася, мало використовується в господарстві, мало змінена внаслідок людської діяльності, є привабливим місцем для відпочинку, тут відкриваються мальовничі краєвиди, зростають або мешкають рідкісні та зникаючі види рослин і тварин та ін.), можна розпочинати підготовку клопотання за орієнтовною схемою:

- майбутня назва заповідного об'єкту. Доцільно давати назву за назвою

навколишньої місцевості, або ту назву, під якою об'єкт або територія відома серед місцевих жителів, в матеріалах лісовпорядкування чи землевпорядкування;

- відомості про місцезнаходження земельної ділянки, яка пропонується до заповідання (можна зазначити на території якої сільської ради знаходиться, розташування по відношенню до прилеглої території, наприклад, балка на південній околиці с. Малинівка Чугуївського району, чи ділянка долини р. Сіверський Донець та ін.);

- орієнтовна площа ділянки (га);

- обґрунтування необхідності або причин створення заповідного об'єкту, надання певних категорії, виду та статусу (зазначаються підстави для чого необхідно саме на обраній вами території створити заповідний об'єкт).

Наприклад, ділянка має природний малозмінений стан, є місцем зростання видів рослин, занесених до Червоної книги України, є середовищем існування великої кількості птахів, є унікальною, або типовою територією для регіону, аналогічні природні комплекси не заповідані на території району чи області та ін.; пропонуєте надати території певні категорію та статус - наприклад, пропонуєте за категорією створити заказник, за видом - ландшафтний, за статусом - місцевого значення, в цілому отримуємо ландшафтний заказник місцевого значення, інший приклад - ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення чи ін.);

- характеристику природоохоронної, наукової, естетичної, історико-культурної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів (зазначається які види рослин та тварин зустрічаються на території, в т.ч., занесених до Червоної книги України, характеристика цінності території з точки зору проведення тут різних наукових досліджень, про мальовничість території, привабливість для відпочинку населення, проведення еколого-освітньої діяльності, екскурсій, прокладання екологічних стежок, можна вказати про історико-культурну цінність та інше, що може підтвердити ідею заповідання саме цієї території);

- характер господарського використання території (описується, які види господарської діяльності здійснюються на території, або зазначається про їх відсутність, наприклад, земельна ділянка використовується для сінокосіння, випасу худоби, для відпочинку населення);

- відомості про власників та користувачів земельної ділянки (надається перелік всіх землевласників та землекористувачів, що здійснюють діяльність на території, або володіють нею згідно з документами на землю, чи вказується про віднесення земель до земель державної власності (запасу), або земель населеного пункту та ін.);

- пропозиції до охорони та господарського використання території (надаються пропозиції щодо заходів, які необхідно вжити для збереження території у природному стані, пропонуються види діяльності, здійснення яких дозволяються або обмежуються).

Завдання: використовуючи екологічний атлас Харківської області, необхідно розробити проект клопотання щодо включення певної території/об'єкту до природно-заповідного фонду України.

Приклад клопотання

Міністерство охорони навколишнього
природного середовища України

Клопотання про оголошення загальнозоологічного заказника
державного значення "Заболоття"

Запропонована територія для створення заказника "Заболоття" має площу близько 3 тис. га. г

Об'єкт розташований на півночі Житомирської області і з північно-західного боку межує з Поліським державним заповідником (ПДЗ) та з Республікою Білорусь, з південно-східного боку обмежений дорогою між с. Селезівка та с. Далета.

Запропонована для заповідання територія розташована в Овручському районі Житомирської області поблизу с. Селезівка.

Територія займає близько 30 кварталів лісу та боліт і знаходиться в користуванні Овручського міжгосподарського лісгоспу (Бігуньське лісництво квартали 4,8,12-14,18-20,24-26,30-32,34-37,40-43,45-52).

У рельєфі переважають піскові гряди, а пониження в основному зайняті мезотрофними болотами.

Домінуючими є дерново-слабопідзолисті піскові ґрунти, а у пониженнях - торфові ґрунти.

Близько 40% - це перезволожені території, зайняті відкритими та лісовкритими болотами. На лісовкритій території домінуючою або субдомінуючою є береза. Трав'яний покрив є типовим для даного регіону і, завдяки наявності різних стадій сукцесій, характеризується кращим різноманіттям, в тому числі і червонокнижних видів рослин, ніж на сусідній заповідній території. На фоні сучасного сукцесійного стану ПДЗ, а також структури лісонасаджень в лісництвах держлісгоспу, ця територія за своїми біотопічними умовами є найбільш прийнятною для відновлення чисельності тетерука та інших представників аборигенної фауни.

Висока спроможність цієї території в збереженні біорізноманіття флоро-фауністичних комплексів обумовлена рельєфом та структурою формування лісонасаджень в минулому і зараз. Широка мережа боліт і відсутність великих площ товарного лісу не давали можливості закладати великі площі головних рубок. Технічна неукомплектованість та слабка технологічна дисципліна в обслуговуванні колишніх колгоспних лісів не сприяла виконанню робіт по штучному лісовідновленню за рахунок посадки монокультури сосни, а періодичні випадкові та умисні пали на сінокосах та верещатниках регулярно знищували молоді та загущені її посадки. Лісовідновлення тут в основному здійснювалось природним шляхом і в постійній взаємодії з пірогенним фактором. Як наслідок цього, нині тут підтримується пірогенно більш стійка структура лісонасаджень (розріджена різновікова структура чисто березових та березово-соснових лісів). Трав'яний покрив внаслідок пірогенних сукцесій характеризується різноманіттям і продуктивністю.

Все це забезпечує більш сприятливі кормові та гніздові умови для місцевої фауни та ведення бортнярського бджільництва, ніж це можна спостерігати в навколишніх лісах, в тому числі і на території ПДЗ. За результатами виконання в 1999 р. науково-дослідної роботи "Контрольна оцінка стану популяції тетерук в

угіддях Словечанського держлісгоспу об'єднання "Житомирліс" та Овручського міжгосподарського лісгоспу" щільність населення тетерука тут була в 4 рази вищою в порівнянні з прилеглими лісами держлісгоспу. Весною поточного року на території запланованого заказника існувало 5 основних та декілька дрібних тимчасових токовищ тетерука. Близьку до означеної оцінки має тут стан населення глухаря. Згідно з попередніми спостереженнями на болотах цього масиву щорічно гніздиться до 10 пар сірого журавля, а також зустрічаються інші види червонокнижних птахів. Постійно мешкають або регулярно відвідують цю територію такі рідкісні та червонокнижні види звірів, як бобер, видра, норка, рись, заєць-біляк та ін. Вікова та видова структура лісонасаджень в кормовому відношенні тут помітно більш сприятлива для мешкання лося та косулі, ніж це можна спостерігати в навколишніх лісах.

Сприятливим фактором у збереженні та подальшому відновленні аборигенної фауни є майже повне завершення відселення населення з найближчого с. Далета в зв'язку з радіаційним забрудненням території. Це зменшило антропогенне навантаження на довкілля, сприяє природному лісовідновленню на занедбаних полях та випасах.

Широка гідрологічна мережа зазначеної території, в порівнянні з найближчим оточенням, близька до свого первинного стану і слабо змінена під впливом надходження з стоком продуктів хімічної ерозії осушених територій, хоча і має ознаки такого вторинного заболочення (експансія очерету та підтоплення окремих ділянок лісу за останні два десятиліття).

На цій території добре збережений типовий та мало змінений ландшафт. Її гідрологічний та загальноекологічний стан є еталоном бажаного розвитку видового та вікового стану рослинних угруповань, які найкращим чином відповідають збереженню біорізноманіття Полісся.

Подальший моніторинг цього об'єкту буде корисним в прогнозуванні екологічних змін гідрологічної мережі, накопиченні досвіду більш екологічно чистих методів лісовідновлення, в догляді за молодими та загущеними лісонасадженнями, у вивченні впливу пірогенних сукцесій на продуктивність та видове різноманіття флоро-фауністичних комплексів. Науково-обґрунтовані висновки з цих спостережень будуть корисними для удосконалення режиму охорони та технології санітарного догляду за лісокультурами в ПДЗ.

На підставі вищевикладеного колектив науковців Інституту зоології НАН України рекомендує з метою збереження біорізноманіття флоро-фауністичних комплексів Полісся, охорони червонокнижних видів та відновлення популяції тетерука, надати цій території статус загальнозоологічного заказника державного значення, з обов'язковим науковим супроводженням з боку ПДЗ і залученням до цього Інституту ботаніки та Інституту зоології НАН України. При цьому режим існуючого природокористування (випас худоби, сінокосіння, пали на сінокосах та пасовищах, бортнярство та збір дикоростучих рослин) і рівень лісовпорядних робіт (мінімізація штучних насаджень сосни, лісозаготівля) необхідно зберегти на існуючому рівні.

Категоричній забороні підлягає лише проведення на цій території полювань та гідромеліоративних робіт.

Статус державного загальнозоологічного заказника цього об'єкту посилить його значення як екологічного коридору між територією ПДЗ та зоною відчуження

ЧАЕС, а також є перспективним в разі створення на базі ПДЗ біосферного заповідника.

Література

1. Гетьман А. П. Екологічне право України [Текст] : підручник / А. П. Гетьман, М. В. Шульга. - Харків : Право, 2005.
2. Давиденко В. М. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / В. М. Давиденко. - Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. - 140 с.
3. Заповідна справа в Україні [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. М. Д. Гродзинського. - К. : Географіка, 2003. -306 с.
4. Екологічне законодавство України. - Х. : ТОВ «Одіссей», 2002. - 928 с.
5. Екологічне право України. Академічний курс [Текст] : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. - К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. - 720 с.
6. Методичні матеріали щодо створення та проектування територій ПЗФ України [Електронний документ].
7. Петрина Н. В. Заповідна справа [Текст] : конспект лекцій у схемах і таблицях, навч. посіб. / Н. В. Петрина. - К. : Центр ІТ, 2007. - 116 с.
8. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / С. Ю. Попович. - К. : Арістей, 2007. - 480 с.
9. Рекомендації щодо порядку оголошення заказників, заповідних урочищ та пам'яток природи на території водно-болотних угідь та малих річках [Електронний документ] .
10. Створення об'єктів і територій природно-заповідного фонду / І. Ю. Парнікоза, О. В. Василюк. [Електронний документ].

Практичне заняття підготувала
доцент каф. ОПтаТЕБ, к. геог. н.

Є.О. Варивода

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА

для проведення практичного заняття з дисципліни «Заповідна справа»

МОДУЛЬ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.

Тема практичного заняття № 2.4: ЕКОЛОГІЧНА СТЕЖКА У РЕКРЕАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В МЕЖАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Навчальна мета:

1. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
2. Отримати знання та практичні навички щодо розробки проекту екологічної стежки, можливостей її використання як перспективної пропаганди природоохоронної діяльності.

Виховна мета: Роз'яснити важливість оволодіння знаннями та практичними навичками щодо можливостей використання і впровадження нових форм і методів екологічного виховання в межах територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

Навчальні групи: ЕК

Термін викладання: 80 хвилин

Місце: навчальна аудиторія згідно з розкладом занять

Навчально-матеріальне забезпечення: періодична література,
словники-довідники

Організаційно-методичні вказівки:
1. Напередодні заняття:

- видати у групу питання до семінарського заняття, ключові термінологічні поняття;
- вказати старості групи на необхідність наявності на занятті конспектів, зошитів для запису.

2. Загальні методичні вказівки:

- на початку заняття перевірити готовність студентів до заняття, оголосити тему, мету заняття, навчальні питання;
- зосередити увагу студентів на виконанні завдання семінарського заняття.

3. На закінчення підвести підсумки заняття, зробити висновки, відповісти на питання, оголосити оцінки, дати завдання на самопідготовку.

При проведенні заняття особисто дотримуватися вимог Пам'ятки викладачу з підтримки статутного порядку і дисципліни на заняттях та вимагати від слухачів виконання цих вимог.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.4 ЕКОЛОГІЧНА СТЕЖКА У РЕКРЕАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В МЕЖАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

План практичного заняття

1. Провести перевірку оволодіння слухачами лекційного матеріалу.
2. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
3. Ознайомитись з типами екологічних стежок та їх значенням в розвитку діяльності територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
4. Розробити проект певного типу екологічної стежки для обраної території природно-заповідного фонду України

Ключова інформація:

Новою формою і методом екологічного виховання є організація мережі екологічних стежок. Екологічною стежкою називають маршрут по природних об'єктах з пізнавально-виховною метою. Така форма рекреації носить прикладний навчальний характер і притаманна не лише навчально-виховним установам різного рівня, а й спортивно-оздоровчим і туристичним закладам. Особливо перспективною формою природоохоронної пропаганди є екологічні стежки, коли

вони прокладені на охоронних територіях ПЗФ. Основна мета створення таких стежок - ознайомлення екскурсантів з рідкісними явищами природи. Не всі об'єкти ПЗФ можуть бути використані під час закладання стежки. Крім ПЗ (виняток охоронна зона) і заповідних зон інших об'єктів, екостежки можуть прокладатися майже в кожній зоні природно-заповідних територій (НПП - для закладання стежок виділена спеціальна зона регламентованої рекреації; ПЗ - стежки прокладають в буферній зоні навколо природних заповідників). Таким чином, екологічна стежка не належить до об'єктів природно-заповідного фонду, але може включати їх до свого складу або розміщуватись на їх території.

Екологічна стежка - один із ефективних методів спілкування з природою, виховання любові до неї. Щоб звести до мінімуму втручання відвідувачів в природні процеси, створюють мережу еколого- та науково-пізнавальних стежок. Вони з'єднують найцікавіші в науковому, природоохоронному та естетичному аспектах об'єкти природи, характеризуються інформативністю, а оригінально оформлені стенди та аншлаги на маршрутах своєрідно подають необхідний для кожного відвідувача стежки мінімум знань про природу.

Екологічна стежка - унікальна форма не лише природоохоронної пропаганди, але і поєднаного з нею відпочинку. Вона має легко і швидко створюватися, бути доступною у будь-яку пору року, не надто протяжною, щоб відвідувачі могли рухатися по ній зі швидкістю своєї ходи. Екскурсіводи не є обов'язковими і всю інформацію можна отримати зі спеціального буклету або інформаційних аншлагів і пояснювальних стендів. Екостежки можуть розраховуватися як на дорослих, так і на дітей, пішоходів, лижників, вершників, байдарочників; бути різними за науковою спрямованістю - зоологічними, ботанічними, географічними, геологічними, історичними, а також комплексними ландшафтно-екологічними.

Історія створення екологічних стежок. Ще за часів Феофраста (372- 287 рр. до н.е.) і Аристотеля (384-322 рр. до н.е.) вивчення природничих наук, зокрема ботаніки, проводилось на основі екскурсій в природу, що можна було б назвати екологічною стежкою минулого. Подібна форма пізнавально-виховного навчання використовувалась у різних народів: індусів, китайців, європейців тощо. Зокрема, в Україні ці ідеї проголошували: Г. Сковорода, Ф. Прокопович і навіть Т.

Шевченко ("Для ботаніки необхідне захоплення. А добувається воно під глибокого розуміння гармонії, краси і безкінечності природи."). В сучасному розумінні, першу комплексну ландшафтно-екологічну стежку (Штангієвська стежка) створив Кримський гірський клуб у 1899 р. (довжина 8.5 км, східний схил Ялтинської яйли) на території України. Вона була створена для збору та розповсюдження інформації про історію та природу Криму, а також для охорони рідкісних видів рослин і тварин, (на початку ХХ ст. екологічні (туристичні) стежки з'являються в США (г. Аппалачі, 1910 р.). У 1916 р. біля Судака (Крим) прокладено історично-археологічну екостежку. На початку 60-х рр. з'являються стежки у Прибалтиці тощо.

В кінці 80-х рр. ХХ ст. в Україні закладено першу навчальну екостежку. З цього часу ця доступна і цікава форма екологічної освіти в природі набула популярності, переважно на великих територіях ПЗФ, навколо великих міст.

Таким чином, екологічна стежка створюється з метою поглиблення знань про навколишній світ природи. При цьому вона може виконувати різні завдання, в залежності від специфіки природних об'єктів, які її складають. Але у всіх випадках ці об'єкти пов'язані екологічною мережею, що і відбивається на самому понятті "екологічна стежка".

Мета та завдання екологічних стежок. Основне призначення стежок складається з таких взаємопов'язаних компонентів, як оздоровлення, рекреація, просвіта, навчання і виховання.

Екологічне виховання та екологічна освіта населення, виховання у дітей дбайливого ставлення до природи, пропаганда різних форм екологічної грамотності в природі все це може забезпечити екологічна стежка.

Головна мета навчально-виховної екостежки - це виховання екологічної, грамотної поведінки людини на природі і поширення знань про природу та людину як невід'ємної частини довкілля. Екологічну стежку використовують для проведення масової освітньої роботи з питань охорони природи.

Основними завданнями екостежки є:

- ознайомлення відвідувачів з об'єктами живої і неживої природи;
- розробка та проведення у відповідних пунктах стежки теоретичних та

- практичних занять, конкретної природоохоронної роботи;
- пропаганда природоохоронних заходів, інформування про види рослин, пам'ятки природи, культури, що трапляються на заданому маршруті.

Типи екологічних стежок. Екологічні стежки можуть мати різні класифікаційні характеристики в залежності від їх спрямування і форми здійснення. Вони мають чимало спільного із туризмом, хоч принципово відрізняються від останнього пізнавально-виховним спрямуванням. Для туризму притаманне дещо інша пізнавально-оздоровча основа. Тому між екологічною стежкою і туризмом є чимало спільного і відмінного.

Екологічні стежки можуть прокладатися на окремій природній території чи їх сукупності, поділятися відповідно до смаків відвідувачів за вартістю та рівнем сервісу. В залежності від призначення, екологічні стежки поділяють на спеціалізовані (навчальні, виховні та рекреаційні), комплексні і комбіновані (туристичний екологічний маршрут).

1) Спеціалізовані:

- а) наукові (виділяються за типовими і унікальними об'єктами досліджень з метою відпрацювання методичних питань для науковців);
- б) навчальні (виділяються для проведення навчальних занять для дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл, студентів);
- в) рекреаційні (виділяються на типових об'єктах природи, що мають високий рекреаційний потенціал);
- г) лікувально-оздоровчі (виділяються на об'єктах природи, що мають особливе профілактичне і оздоровче значення, для ознайомлення людей з умовами зростання та біологічними особливостями лікарських рослин);
- д) освітньо-ресурсні (виділяються на типових об'єктах природи, що мають високий еталонний природно-ресурсний потенціал, який використовується для підвищення рівня екологічної освіти природо користувачів).

2) Комплексні (поєднують функції спеціалізованих екостежок).

Навчальний тип екологічної стежки один з найбільш поширених. В залежності від віку та рівня підготовки можуть бути дитячим, шкільними,

вузівськими та спеціальними (виконують певну тематичну завантаженість). В залежності від спрямування, спеціальна екологічна стежка базується на ботанічних, зоологічних, фенологічних, екологічних, ландшафтних або природоохоронних об'єктах. До навчального типу належать також екологічні стежки більш вузького тематичного призначення. Стежки закладаються на території навчальних закладів чи поблизу від них і призначені для формування екологічного світогляду та екологічної освіти школярів і студентів, формуючи у цих людей любов до рідної природи, розширюючи шкільні знання з природничих дисциплін. Основними вимогами до цього типу стежок є те, що вони включають такі елементи природи, які розглядаються за шкільною програмою, максимально розкривають взаємозв'язки природних компонентів в екосистемах (наприклад, поєднання складових рослинного та тваринного світу між собою та з оточуючим середовищем). Тут бажано продемонструвати рослини, вирощені людиною та зміни їх властивостей в культурі. Стежки мають бути розраховані на певну оптимальну кількість туристів. Їх можна створювати у ландшафтних парках, у зелених зонах поблизу шкіл, інститутів чи на територіях, де ще збережені природні комплекси.

Виховний тип стежки має, переважно, екологічне спрямування. Такий тип екологічної стежки призначений для загального розвитку населення, підвищення рівня їх екологічної культури. Тому на стежці використовують найбільш загальні або показові об'єкти: компоненти екосистем, прояви взаємин між рослинами і тваринами, їх залежність від стану довкілля. В процесі ознайомлення з об'єктами необхідно робити наголос на ролі людини в означеному середовищі, на позитивних та негативних наслідках життєдіяльності людей.

Рекреаційний тип екологічної стежки досить близький до попереднього, але відрізняється оглядом експлуатаційного (рекреаційного) потенціалу території. До уваги приймаються об'єкти оздоровчого спрямування (джерела, ліси, цілющі грязі), запаси сировинних видів (лікарські рослини, ягідники, лісова деревина, наявність промислових птахів і звірів), природоохоронні об'єкти (пам'ятки природи, заказники, рідкісні види), джерела забруднення (шляхи, промислові підприємства) тощо.

Комплексний тип екологічної стежки має спільну мету з навчальною.

Стежка може бути закладена на природоохоронній території та бути навчальною, тобто служити постійною базою для певного навчального закладу. Навчальною може стати також рекреаційна стежка, закладена в зеленій зоні міста. При цьому не можна закладати екостежки для масового відвідування на природних територіях з особливим статусом охорони. Цей тип стежки - найбільш перспективний, тому що поєднує всі основні цілі і завдання: природоохоронні, просвітні, виховні, оздоровчі, регульованого відпочинку у природі

Класифікація екологічних стежок залежить від їхньої характеристики. Наприклад, за способом використання вони можуть бути разові або стаціонарні. Разові стежки передбачають ознайомлення з мережею об'єктів, тоді як стаціонарні спостереження за динамікою розвитку цих об'єктів (кількаразові повернення до об'єктів). Якщо в основі класифікації стоїть тип рослинності, тоді екологічні стежки поділяють на лісові, лучні, болотні, степові, водні (підводні) та комбіновані. Мабуть, у цьому випадку можна говорити про певне професійне або тематичне спрямування стежки. Сюди належать також мінералогічні, гідрологічні та інші тематичні екскурсії.

За способом виконання маршруту екологічні стежки поділяють на пішохідні, лижні, кінні, автомобільні, байдаркові (човнові) тощо. У цьому випадку спосіб виконання маршруту залежить від періоду та специфіки його проведення.

За періодом проведення маршрутів екологічні стежки можуть бути сезонними та позасезонними. Сезонні стежки пов'язані із обмеженнями в їх використанні (лижний маршрут, сплав на плотах, початок вегетації, осінні мотиви). Обмеження можуть бути пов'язані і з правовими екологічними нормами: період гніздування, пожежонебезпечний період в лісі тощо. Позасезонні екологічні стежки можуть використовуватись постійно, хоч об'єкти та явища на них змінюються відповідно до сезону.

За тривалістю маршруту екологічні стежки поділяють на короткі, середні та довгі. Короткі стежки не перебільшують, як правило, 1-10 км. Вони розраховані на одноденний маршрут і тому не потребують особливої підготовчої роботи (нічліг, запаси продуктів тощо). Середні за простягненням пішохідні маршрути розраховані на декілька днів. Тому вони складаються з кількох коротких і передбачають відповідну підготовку. Довгі екологічні стежки можуть мати значні

фізичні навантаження на учасників, а тому розраховані на тривалий час і належну підготовку: гірські, річкові, лісові маршрути.

За способом забезпечення екологічні стежки поділяють на самостійні та підпорядковані (останні біліші поширені). Самостійні екологічні стежки розраховані на самоосвіту. Тому на таких стежках використовують наочність (стенди, буклети, радіо мовлення), яка дає можливість людині самостійно ознайомитися з належними об'єктами. Це перспективна, але досить відповідальна форма забезпечення екологічної стежки, яку можна застосовувати в обмежених випадках. Підпорядковані екологічні стежки використовують під проводом інструкторів (екскурсоводів, кураторів). У такий спосіб ознайомлення з належним матеріалом стає більш цілеспрямованим та контрольованим.

Етапи формування екологічної стежки. Створення екостежки передбачає етапи її підготовки та експлуатації (вибір місця, розробка маршруту, обладнання стежки інвентарем, здійснення контролю за станом стежки та природних об'єктів на ній). На початку обирають маршрут, враховуючи інформативність, рекреаційність та естетичність території (незвичні для даної місцевості скелі, мальовничі озера, дерева-велетні, гарні ландшафти). Екостежка, передаючи відвідувачам знання про природу, має допомогти їм бачити незвичайне у звичайному, спонукати вчитися у природи та захищати її.

Обрана для екостежки місцевість повинна відповідати таким вимогам:

- бути доступною для відвідувачів;
- обминати місця зростання (мешкання) рідкісних видів флори (фауни);
- не перетинати вразливі природні об'єкти, що легко пошкоджуються і довго відновлюються;
- бути привабливою для відвідувачів, вражати різноманітністю видових форм та пристосувань;
- замкнені деревами простори повинні чергуватися з відкритими ландшафтами, джерелами тощо;
- не проходити по незначних за площею одноманітних територіях;
- бути інформативною (поєднання унікальності-типовості).

Стежку доцільно прокладати від одного унікального об'єкта до іншого за

маршрутом, на якому можна показати весь спектр різних ландшафтів, включаючи антропогенний (згубність впливу людини на природу). На деяких стежках спеціально не приховують сліди попелищ різної давнини, траншей з часів війни, демонструючи як повільно загоюються рани на землі.

Стежка, як правило, має вигляд петлі, з початком і кінцем в одній точці, щоб відвідувачі могли повернутися до транспорту. Оптимальна довжина стежки становить 2 км, тривалість проходження - не більше години, оптимальна ширина - 2-3 м. Дня уникнення нещасних випадків, стежка не повинна перетинати авто- та залізничні шляхи, проходити поряд з великими урвищами, лініями електропередач чи іншими травмонебезпечними об'єктами. Рух за маршрутом стежки проходить лише в одному напрямку.

Обравши місце для майбутньої стежки, необхідно узгодити її існування з землекористувачами. Для цього складають і підписують угоду про створення стежки та визначають зобов'язання щодо її утримання та охорони. Потім погоджують ці документи в місцевих органах влади. Це правова основа для функціонування і збереження екостежки в майбутньому.

Документи щодо використання екостежки повинні містити таку інформацію:

- історичні відомості про місцевість, яка оточує стежку;
- описи екскурсійних об'єктів;
- перелік заходів укріплення шляхово-стежкового полотна, обладнання малими формами архітектури, оформлення наявних і новостворених об'єктів;
- стан екологічної стежки;
- регламентація (заборона) дій на місцях відпочинку, маршруту;
- відомості про режим охорони особливо цінних природних об'єктів.

Після узгодження з землекористувачами напрямку прокладання майбутньої стежки починається розробка маршруту. Уточнюються топографічні, фізико-географічні та біотичні умови, визначаються місця зупинок, складається комплексний опис стежки для екскурсіводів та провідників. Опис включає, коротку характеристику всього маршруту з переліком природничих перешкод,

відстаней між примітними точками стежки, а також детальну розповідь про типові і особливі явища і об'єкти, з якими варто ознайомити відвідувачів.

На основі цих описів складають буклети або путівники екостежки. Вони мають пропагандистський характер і потрібні для правильного методичного ведення екскурсій. Текст викладають простою, живою мовою, ілюструють фотографіями і малюнками. Буклет має бути лаконічним, без малозрозумілих термінів та цифр. В буклеті подають загальні відомості про стежку (довжину, час проходження, граничну кількість відвідувачів у групі, для кого створена), а також правила поведінки на стежці. Буклет видається великим тиражем. Іноді до екскурсій на стежках заохочують спеціально підготовлені екскурсоводи, використовують записи, за допомогою яких відвідувачі одержують інформацію під час руху за маршрутом.

Важливим є етап обладнання стежки і відкриття маршруту. Для цього з маршруту треба забрати повалені дерева, гострі камені, биті пляшки, на болотистих ділянках прокласти дошки, поставити містки, на схилах вирізати сходи, встановити лавки для відпочинку та контейнери для сміття. Стежку потрібно розчистити від чагарників та високої трави. В місця, де можна послухати спів птахів, установлюють лавки. Розмішувати лісові меблі, аншлаги треба так, щоб вони органічно вписувались в ландшафт. Для цього можна використовувати напівзгоріле дерево (розповідає про блискавки, лісові пожежі), пень. У певних місцях позначають ботанічні та зоологічні майданчики вони можуть бути як природними, так і штучними!

Кожна екостежка повинна мати індивідуальне маркування (закріплені на стовбурах кольорові бляшані смуги із зображенням "знака стежки"). Власний знак та назву екостежки краще обрати один раз. Кожна стежка має свій знак (прямокутник чи коло певного кольору, стилізована квітка, тварина). Цей знак бажано використовувати і на інформаційних щитах у путівниках. Знаки мають стандартні розміри, можна давати короткий пояснювальний текст до них. Важливою особливістю екостежки є її інформативність (кожний об'єкт стежки має бути обладнаний щитом з відповідною інформацією, умовним знаком та номером об'єкта), тому стежка повинна бути оснащена аншлагами та щитами.

Є три основні групи аншлагів та щитів: пізнавальні, інструктивні та

емоційні. Інформаційні щити або стенди, необхідно розташовувати так, щоб вони часто потрапляли на очі, привертали увагу, містили б чітку конкретну інформацію, яку легко можна прочитати на ходу. Аншлаги (щити, знаки) потрібно розміщувати за спеціальною схемою. На початку стежки встановлюють головний стенд - щит, на якому зображена картосхема всієї стежки із зазначенням усіх зупинок (позначена назва стежки, її протяжність, час руху). Інформаційні щити допомагають організувати рух відвідувачів по маршруту стежки (є джерелом інформації). Частота розташування аншлагів та щитів мало впливає на поведінку відвідувачів. Серед аншлагів найефективніші ті, що мають конкретні написи, забороняють сходити з маршруту ("Не сходити зі стежки - штраф!"). Велике значення має те, що і як зображене на стендах. Можна використовувати піктограми, що дозволяють чи забороняють якісь дії. З освітньою метою, щоб відвідувачі мали змогу краще ознайомитися з різними видами тваринного і рослинного світу, добре створювати спеціалізовані стенди: геоботанічні, ботанічні, зоологічні тощо. Бажано через кожні 500 м в мальовничих місцях обладнати майданчики для відпочинку. На одному з щитів поміщують правила поведінки на екостежці.

Основними з них є такі:

не ламати гілки дерев і не рвати квіти;

не знищувати будь-яких представників фауни;

не браги з собою собак;

не користуватися радіоприймачами та магнітофонами;

не палити вогнищ;

не псувати стенди;

не збирати сувеніри;

не смітити (наприклад, "не копай", "не руйнуй", "не псуй", "нестріляй", "не пали")

Стежка потребує постійної уваги. На всьому маршруті треба періодично прибирати сміття, ремонтувати східці, аншлаги. Якщо обладнання має неохайний вигляд, воно провокує вандалізм. Чистота спонукає туристів підтримувати порядок.

Особливим елементом екостежки є екологічний рекреаційний пункт — це

розміщений біля доріг туристичний пункт для короткочасного відпочинку автомобілістів, естетично оформлений аншлагами з екологічною інформацією. Цей пункт створюють на початку, в кінці чи в середині маршруту, де люди можуть відпочити перед дорогою додому. Як правило, такі пункти розташовують в мальовничих місцях на берегах озер, біля криниці. Екологічна інформація відіграє тут вторинну роль, не має бути настирливою, тому що головне завдання пунктів організація зручного відпочинку.

Отже, основними етапами підготовки та експлуатації екологічної стежки є:

1. Рекогносцирувальний. Протягом рекогносцирувального періоду підбирають маршрут та об'єкти екологічної стежки, користуючись її тематичним спрямуванням та потенційними можливостями території. Для цього використовують схеми лісових масивів, * карто-схеми природоохоронних об'єктів, матеріали анкетування населення тощо.

2. Підготовчий. Після вибору об'єктів та самого маршруту необхідно виконати всі роботи для оформлення стежки. Її саму відповідно профілюють, забезпечуючи переходи через водні перешкоди або яри. В певних місцях влаштовують рекреаційні пункти та оглядові майданчики Стежку та прилеглу до неї площу розчищають від захаращення. Влаштовують належні аншлагі та пояснення (правила поведінки людей, охоронні щити, стрілки спрямування маршруту тощо).

3. Експлуатаційний. На цьому етапі екологічна стежка використовується з відповідною пізнавальною, виховною або рекреаційною метою. Інтенсивність експлуатації стежки визначається її природним потенціалом та доцільністю.

4. Реставраційний. З метою оптимізації середовища періодично проводять реставраційні роботи (очистку, ремонти, підсадки, фарбування). В разі необхідності екологічну стежку на певний час можуть закрити.

Завдання: використовуючи представлену інформацію необхідно розробити проект певного типу екологічної стежки для обраної території природно-заповідного фонду.

В проекті необхідно зазначити: вибір місця, цільову аудиторію, планований маршрут, спосіб використання стежки, спосіб виконання маршруту,

період проведення, тривалість маршруту, спосіб забезпечення, обладнання стежки інвентарем, здійснення контролю за станом стежки та природних об'єктів на ній. В рамках проекту необхідно розробити знак екологічної стежки та навести приклад пізнавального/інструктивного/емоційного інформаційного щита.

Література

1. Гетьман А. П. Екологічне право України [Текст] : підручник / А. П. Гетьман, М. В. Шульга. - Харків : Право, 2005.
2. Давиденко В. М. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / В. М. Давиденко. - Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. - 140 с.
3. Заповідна справа в Україні [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. М. Д. Гродзинського. - К. : Географіка, 2003. -306 с.
4. Екологічне законодавство України. - Х. : ТОВ «Одіссей», 2002. - 928 с.
5. Екологічне право України. Академічний курс [Текст] : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. - К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. - 720 с.
6. Петрина Н. В. Заповідна справа [Текст] : конспект лекцій у схемах і таблицях, навч. посіб. / Н. В. Петрина. - К. : Центр ІТ, 2007. - 116 с.
7. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / С. Ю. Попович. - К. : Арістей, 2007. - 480 с.

Практичне заняття підготувала
доцент каф. ОПтаТЕБ, к. геог. н.

Є.О. Варивода

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА

для проведення практичного заняття з дисципліни «Заповідна справа»

МОДУЛЬ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.

Тема практичного заняття № 2.5: ЕКСПРЕС ОЦІНКА «RAPPAМ» СТАНУ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ ЩОДО ЇХ УПРАВЛІННЯ

Навчальна мета:

1. Закріпити лекційний понятійно-термінологічний апарат.
2. Отримати знання та практичні навички щодо можливостей використання методики Rapid Assessment and Prioritization of Protected Area (RAPPAМ) для визначення негативних чинників та загроз в межах заповідних територій і визначення заходів щодо їх мінімізації.

Виховна мета: Роз'яснити важливість оволодіння знаннями та практичними навичками щодо можливостей використання і впровадження методик, апробованих в міжнародній практиці заповідної справи, з метою визначення підходів до управління територіями і об'єктами природно-заповідного фонду.

Навчальні групи: ЕК

Термін викладання: 80 хвилин

Місце: навчальна аудиторія згідно з розкладом занять

Навчально-матеріальне забезпечення: періодична література,
словники-довідники

Організаційно-методичні вказівки:

1. Напередодні заняття:

- видати у групу питання до семінарського заняття, ключові термінологічні поняття;
- вказати старості групи на необхідність наявності на занятті конспектів, зошитів для запису.

2. Загальні методичні вказівки:

- на початку заняття перевірити готовність студентів до заняття, оголосити тему, мету заняття, навчальні питання;
- зосередити увагу студентів на виконанні завдання семінарського заняття.

3. На закінчення підвести підсумки заняття, зробити висновки, відповісти на питання, оголосити оцінки, дати завдання на самопідготовку.

При проведенні заняття особисто дотримуватися вимог Пам'ятки викладачу з підтримки статутного порядку і дисципліни на заняттях та вимагати від слухачів виконання цих вимог.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.5 ЕКСПРЕС ОЦІНКА «RAPRAM» СТАНУ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ ЩОДО ЇХ УПРАВЛІННЯ

План практичного заняття

1. Провести перевірку оволодіння слухачами лекційного матеріалу.
2. Ознайомитись з елементами методики Rapid Assessment and Prioritization of Protected Area для визначення негативних чинників та загроз в межах заповідних територій і визначення заходів щодо їх мінімізації.

Ключова інформація:

Загальні принципи. Опрацьована WWF методика RAPRAM є однією із серії спроб створення інструменту для оцінки ефективності управління природоохоронних територій, який би відповідав критеріям, встановленим Світовою комісією з питань природоохоронних територій (WCPA) протягом 1995-2000 рр.

Ідея цієї методики базується на інтерпретації управління як циклу

планування, який часто повторюється та якому притаманні такі основні фази:

- визначення мети, цілей і завдань;
- окреслення зовнішніх впливів або збурень;
- планування і моделювання;
- мобілізація ресурсів;
- процес та кроки (етапи) управління;
- отримання результатів;
- наслідки;
- аналіз наслідків, оцінка дій, виявлення недоліків;
- отримання висновків щодо потреб і можливостей проведення оцінки, внесення змін щодо встановлених цілей, завдань та/або способу їх реалізації.

Методика дає можливість: визначити сильні і слабкі сторони в управлінні; оцінити негативні фактори (вже діючі фактори впливу) і загрози (потенційно можливі фактори впливу); визначити цінні та антропогенновразливі природоохоронні території; вказати пріоритети природоохоронної діяльності; опрацювати стратегічні кроки (етапи) для вдосконалення процесу управління.

Для використання методики закладені певні принципи, зокрема це – взаємна довіра та розуміння між фахівцями і персоналом адміністрації природоохоронної території під час проведення експрес-оцінки; узгоджене означення термінів й понять; чітка уява про мету, кінцеві результати та можливі наслідки оцінки (позитивні й негативні); забезпечення правильної й точної інформації.

До особливостей цієї методики належить наступне: в основному методика орієнтована на території, що є у державній формі власності; оцінка природоохоронної території найкраще пристосована до територій, які відповідають вимогам I-IV категорій згідно класифікації Міжнародної спілки охорони природи (IUCN, 1994); методика призначена для системних (комплексних) досліджень з метою прийняття стратегічних рішень; для аналізу системних зв'язків в рамках одного дослідження авторами методики пропонується використовувати різноманітну кількість природоохоронних об'єктів (територій) в діапазоні від кількох одиниць (наприклад, 7) до кількох десятків (наприклад, 50).

Вважається, що при малій кількості досліджуваних об'єктів процес оцінки зводиться до якісного аналізу окремих об'єктів. Якщо проводиться оцінка із великою кількості природоохоронних об'єктів, то рекомендується групувати їх за певними ознаками: регіональними, адміністративними, категорійними, географічними (з подальшим аналізом для кожної групи окремо); для порівняльного аналізу рекомендується групувати об'єкти (території), на які покладені подібні завдання. Згадані вище особливості не означають, що модифіковані варіанти методики не можуть застосовуватися в інших, ніж описані, ситуаціях.

З часу розроблення методики RAPRAM (1999-2002р.р.), вона пройшла апробацію в Алжирі, Камеруні, Франції, Китаї, Росії, Грузії, Непалі, Індії, Бразилії, Чехії, Туреччині, Болгарії, Румунії та інших країнах.

В рамках практичного заняття пропонується зупинитись на одному з елементів методики, а саме – виявлення негативних чинників і загроз в межах природоохоронних територій, та розробити заходи щодо мінімізації їх впливу, використовуючи «загальну схему процесу управління».

Негативні чинники і загрози у межах природоохоронних територій. Для ефективного планування діяльності природоохоронної території важливо дослідити та чітко встановити всі загрози і чинники, які негативно впливають або можуть впливати на її функціонування.

Негативні чинники – це сили, діяльність чи події, які вже шкідливо вплинули на цілісність природоохоронної території (наприклад, зменшили показники біорізноманіття, здатність до відновлення і/або збіднили характеристики природних ресурсів.

Загрози – це потенційні чи неминучі негативні дії, в яких шкідливий вплив може відбутися чи буде відбуватися у майбутньому.

Перелік негативних чинників та загроз

1. Забудова — розвиток поселень, комерційних і промислових споруд на заповідних територіях
  - 1.1 Житлове будівництво
  - 1.2 Комерційні, промислові споруди
  - 1.3 Туристська і рекреаційна інфраструктура

2. Сільське господарство, лісові культури та аквакультури на заповідних територіях

2.1 Вирощування однорічних і багаторічних трав'янистих (недеревних) культур

2.1а Вирощування рослин з наркотичними властивостями

2.2 Лісові культури

2.3 Тваринництво, випасання худоби

2.4 Морські і прісноводні аквакультури

3. Виробництво енергії та розробка родовищ корисних копалин на заповідних територіях

3.1 Видобуток нафти і газу

3.2 Видобуток інших корисних копалин

3.3 Виробництво енергії

4. Транспортні коридори і інші лінійні споруди на заповідних територіях

4.1 Автомобільні і залізні дороги

4.2 Комунікації, допоміжні лінійні споруди (наприклад, електричні кабелі, телефонні лінії і т.д.)

4.3 Судноплавні шляхи, канали

4.4 Повітряні коридори для літаків

5. Використання біологічних ресурсів або винищення видів на заповідних територіях

5.1 Полювання, цілеспрямоване винищення, збір наземних тварин - в т.ч. збір яєць

5.2 Збір рослин чи інших недеревних продуктів

5.3 Заготівля деревини

5.4 Рибальство, цілеспрямоване винищення або споживання інших водних біологічних ресурсів

6. Неспокій на заповідних територіях, спричинений людиною

6.1 Рекреація і туризм

6.2 Війна, громадські заворушення, військові навчання

6.3 Дослідницька діяльність, освітні заходи та інші подібні заходи на

ПЗФ

6.4 Діяльність співробітників ПЗФ

6.5 Навмисний вандалізм, руйнівна діяльність або загрози співробітникам і відвідувачам ПЗФ

7. Зміна природних екосистем

7.1 Пожежі або запобігання пожеж (включаючи підпали)

7.2 Греблі, зміна гідрологічного режиму і водокористування

7.3а Посилення фрагментації природних комплексів на заповідних територіях

7.3 б Ізоляція від інших природних середовищ існування

7.3 с Створення інших "крайових ефектів" для цінних територій та об'єктів ПЗФ

7.3 d Втрата видів, що грають ключову роль у діяльності екосистем

8. Інвазивні види (види-вселенці) і інші "проблемні" види і гени

8.1 Інвазивні штучно виведені сорти або привнесені види рослин

8.1 а Інвазивні штучно виведені породи або інтродуковані/занесені види тварин

8.1 б Патогени

8.2 Чужорідний генетичний матеріал (генетично модифіковані організми)

9. Забруднення, що надходить на ПЗФ ззовні або вироблене безпосередньо на заповідній території

9.1 Комунально-побутові, міські стічні води

9.1 а Стічні води, пов'язані з функціонуванням інфраструктури ПЗФ

9.2 Стічні води промислових і гірничодобувних підприємств і військових об'єктів

9.3 Стік води з сільськогосподарських земель або земель з лісовими культурами

9.4 Сміття, забруднення твердими відходами

9.5 Повітряне забруднення

9.6 Надлишкова енергія

10. Геологічні процеси

10.1 Вулкани

10.2 Землетруси / цунамі

10.3 Сходження лавин / зсуви

10.4 Ерозія і замулення / накопичення опадів

11. Зміна клімату і небезпечні метеорологічні явища

11.1 Перетворення місцеперебувань

11.2 Засухи

11.3 Екстремальні значення температури

11.4 Шторми і повені

12. Специфічні загрози, пов'язані з культурними та соціальними особливостями

12.1 Втрата культурних зв'язків, традиційних знань і / або практик використання природних ресурсів

12.2 Природне погіршення важливих культурних цінностей території

12.3 Руйнування культурної спадщини - будівель, садів і парків, інших об'єктів.

Оцінка негативного впливу або загрози здійснюється за трьохбальною шкалою.

Негативний вплив високого ступеня значущості - це вплив, який завдає серйозної шкоди цінним об'єктам ПЗФ (3 бали);

Негативний вплив середнього ступеня значущості - це дія, яка має певний негативний ефект (2 бали);

Негативний вплив низького ступеня значущості - це дія, яка присутня, однак не завдає ПЗФ серйозного збитку (1 бал);

Четверта можливість оцінки значущості негативного впливу говорить про те, що загроза відсутня, або про те, що дане формулювання в принципі не може бути застосоване до розглянутої заповідної території (0 балів).

Завдання: необхідно визначити основні негативні чинники і загрози та розмістити їх за ступенем пріоритетності; розробити заходи щодо мінімізації їх впливу, використовуючи «загальну схему процесу управління»; результати проведеної роботи занести до таблиці.

Загальні відомості щодо природно-заповідної території			
Назва			
Категорія			
Статус			
Негативні чинники/загрози	Необхідні кроки щодо мінімізації впливу	Необхідні ресурси	Очікувані результати

Література

1. Експрес-оцінка стану територій природно-заповідного фонду України та визначення пріоритетів щодо управління ними [Текст] / Б. Г. Проць, І. Б. Іваненко, Т. С. Ямелинець, Е. Станчу. - Львів : Гриф Фонд, 2010. - 92 с.
1. Гетьман А. П. Екологічне право України [Текст] : підручник / А. П. Гетьман, М. В. Шульга. - Харків : Право, 2005.
2. Давиденко В. М. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / В. М. Давиденко. - Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. - 140 с.
3. Заповідна справа в Україні [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. М. Д. Гродзинського. - К. : Географіка, 2003. - 306 с.
4. Екологічне законодавство України. - Х. : ТОВ «Одіссей», 2002. - 928 с.
5. Екологічне право України. Академічний курс [Текст] : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. - К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. - 720 с.
6. Петрина Н. В. Заповідна справа [Текст] : конспект лекцій у схемах і таблицях, навч. посіб. / Н. В. Петрина. - К. : Центр ІТ, 2007. - 116 с.
7. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа [Текст] : навч. посіб. / С. Ю. Попович. - К. : Арістей, 2007. - 480 с.

Практичне заняття підготувала
доцент каф. ОПтаТЕБ, к. геог. н.

Є.О. Варивода